

رویکردی تحلیلی به بیوتوروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی

سید علی اکبر موسوی*

غلامحسین مسعود**

مسعود راعی***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۶/۲۹ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۲۰

DOI: 10.22096/LAW.2021.114564.1527

چکیده

انقلاب شگرف سده بیست و یکم در فناوری‌های نوین موجب شد تا گروه‌های تروریستی همگام با این تحولات از سلاح و شیوه‌های کم‌هزینه و آسان‌تری برای نیل به اهداف خود استفاده کنند. نمونه بارز آن‌ها، به‌کارگیری سلاح بیولوژیکی و توسل به تهدیدهای زیستی است. اهمیت تهدیدهای بیوتوروریستی و آثار گسترده آن باعث افزایش توجه بین‌المللی در مقابله با این پدیده شده است. در حقوق داخلی نیز در برخی اسناد مانند برنامه پنج‌ساله پنجم، ششم و قانون امنیت زیستی به این موضوع توجه شده است. مقاله حاضر با هدف «بررسی بیوتوروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی» با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای - اسنادی انجام گرفته است. نتایج نشان داده که در حقوق داخلی

* دانشجوی دکتری حقوق کیفری، گروه حقوق، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

Email: Smousavi49@gmail.com

** استادیار، گروه حقوق، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. «نویسنده مسئول»

Email: dr.gh.masoud@gmail.com

*** دانشیار، گروه حقوق، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. Email: masoudraei@yahoo.com

هر چند قدم‌های مثبتی برداشته شده است، ولی به دلیل جدی نگرفتن تهدیدات زیستی، سرعت عمل‌کننده قانونگذار و نبود نگاه افتراقی به بیوتروریسم، سازوکارهای مبارزه با تروریسم زیستی، کارآمد نیست و قانونگذار ایرانی، بیوتروریسم را به عنوان جرمی مستقل کیفرگذاری نکرده است. از این رو، برای تعیین پاسخ به آن رفتار، باید آن را با سایر عناوین عمومی مجرمانه تطبیق داد. در حوزه بین‌المللی نیز کاستی‌ها و ابهامات در برخی اسناد بین‌المللی و مشکل راستی‌آزمایی در حوزه عملکرد دولت‌ها، نقطه ضعف موازین بین‌المللی در زمینه سلاح‌های بیولوژیک است.

واژگان کلیدی: بیوتروریسم؛ پروتکل ژنو؛ تروریسم؛ کنوانسیون خلع سلاح بیولوژیک.

مقدمه

امروزه تروریسم از مهم‌ترین معضلات جامعه بشری است که از قرن‌ها پیش بروز و نشو و نما کرده است، ولی در قرن اخیر فراتر از مرزهای کشورهای به‌عنوان یک تهدید علیه صلح و امنیت جهان خود را معرفی نموده است. تروریسم انواع گوناگونی دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به تروریسم سنتی، سایبری، دولتی، شخصی، بین‌المللی، آنارشیستی، مذهبی و تروریسم زیستی اشاره نمود.^۱ تروریسم زیستی یا بیوتروریسم یکی از اقسام تروریسم است. طبق تعریف پلیس بین‌الملل در سال ۲۰۰۷، بیوتروریسم عبارت است از: «منتشر کردن عوامل بیولوژیکی یا سمی با هدف کشتن یا آسیب رساندن به انسان‌ها، حیوانات و گیاهان با قصد و نیت قبلی و به‌منظور وحشت‌آفرینی، تهدید و وادار ساختن یک دولت یا گروهی از مردم به انجام عملی یا برآورده کردن خواسته‌ای سیاسی یا اجتماعی.» (نمامیان، ۱۳۹۰: ۳۵) «در طول زمان، تعریف بیوتروریسم از گلوله‌ها و بمب‌های منفجرشونده به آرامی به‌سوی آلوده کردن عموم مردم بی‌گناه از طریق پیدایش ویروس‌های جدید، آنتی‌ویروس‌ها، دارو و مواد غذایی زیبا، نوشیدنی‌ها، وسایل پزشکی دیجیتالی آلوده و اقدامات پزشکی غیراخلاقی تغییر پیدا کرده است.» (یکرنگی، ۱۳۹۸: ۱۶۴؛ 1: Chakraborty, 2014)

«هرچند از دیرباز، اعمال بیوتروریستی در سطح محدودی وجود داشته است، ولی اخیراً در سطح وسیعی مطرح شده و بیش از بیست جنگ‌افزار بیولوژیک توسط جامعه پزشکی شناسایی و براساس میزان کارایی آن‌ها، طبقه‌بندی شده است.» (موسوی، ۱۳۹۰: ۱۵۸)

در اسناد بین‌المللی، میکروارگانیسم‌ها را به سه دسته تقسیم می‌کنند که عبارت‌اند از: گروه «الف» که به‌آسانی منتشر می‌شوند، یا از فردی به فرد دیگر انتقال می‌یابند، مرگ‌ومیر زیادی به‌بار می‌آورند و اثرات سوء درخور ملاحظه‌ای بر بهداشت عمومی دارند؛ گروه «ب» که با سهولت نسبی انتشار می‌یابند، بیماری با شدت متوسط و مرگ‌ومیر کم به‌بار می‌آورد و نیاز به اقدامات تشخیصی خاص و نظارت بعدی دارد؛ گروه «ج» شامل پاتوژن‌های نوپدید می‌باشد که با بهره‌گیری از مهندسی ژنتیک قابلیت تغییر به‌منظور تولید و انتشار انبوه را داراست؛ زیرا در

۱. نك: خالقی و قاسمی، ۱۳۹۵: ۲.

دسترس است، به آسانی قابل تولید و انتشار است و دارای قابلیت ایجاد بیماری در سطحی وسیع، کشندگی زیاد و اثرات تخریبی عظیم بر پیکره بهداشت عمومی است.^۱

علت استفاده از مواد بیولوژیکی در حملات تروریستی این است که تشخیص و شناسایی عوامل بیولوژیک به آسانی مقدور نیست و فقط با تجهیزات و امکانات پیشرفته امکان شناخت و بررسی آنها وجود دارد؛ از طرفی برای ساخت، تولید، انبار و ذخیره سازی سلاح‌های بیولوژیک نیاز به وجود تأسیسات بزرگ نیست و می‌تواند در خفا و تحت پوشش تحقیقات آزمایشگاهی بیولوژیکی و میکروبی‌شناسی صورت گیرد.^۲ دلایل متعددی برای توجه جدی و روزافزون به تهدیدات و خطرات بیوتروریسم وجود دارد، که از جمله این دلایل، وجود سابقه و مصادیقی از جنگ بیولوژیک در دنیا است که به عنوان نمونه می‌توان به کشف برنامه‌های گسترده در تحقیق و تولید عوامل و سلاح‌های بیولوژیک عراق، عملیات تروریستی فرقه افراطی ژاپنی موسوم به «آئوم» که در سال ۱۹۹۵ در راهروهای پُر جمعیت قطار زیرزمینی توکیو اقدام به پخش پاکت‌های آلوده به پودر سیاه‌زخم در آمریکا پس از واقعه ۱۱ سپتامبر سال ۲۰۰۱ نمودند،^۳ و نمونه بارز و اخیر انتشار ویروس کرونا در سراسر جهان و مبتلا شدن بیش از چند میلیون نفر از افراد بشر به این بیماری در مدتی کوتاه و تلف شدن صدها هزار نفر در سراسر جهان، اشاره کرد.

اما از نظر هدف، بیوتروریسم ممکن است با اهداف سیاسی، اقتصادی و یا نظامی صورت بگیرد؛ ولی امروزه آنچه بیشتر از این نوع حملات دنبال می‌شود، اهداف اقتصادی است که از طریق آلوده کردن محصولات کشاورزی و منابع غذایی و مانند آنها صورت می‌گیرد.

از نظر تاریخی نیز، بشر از گذشته‌های دور از این گونه عوامل به عنوان سلاح استفاده کرده است. اولین استفاده ثبت شده از مواد بیولوژیک به عنوان سلاح در زمان رومیان در ۶۰۰ سال پیش از میلاد صورت گرفت که از لاشه حیوانات مرده، کتافات، اجساد و گیاهان سمی برای آلودن منابع آبی استفاده می‌نمودند.^۴ در سال ۱۳۴۶ میلادی، تاتارها در شهر کافا در کریمه با

1. See: Ryan, 2016: 49-50.

۲. نك: پوردست گردان، ۱۳۹۳: ۳-۴.

۳. نك: رنجبر، ۱۳۹۴: ۱۰۶.

۴. نك: مبلغی، ۱۳۸۹: ۲۳.

رویکردی تحلیلی به بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۵۷

پرتاب کردن اجساد مردگان طاعون توانستند شهر را به چنگ آورند. در سال ۱۷۱۰ میلادی روس‌ها با تقلید از همین روش تاتارها، به سوئد حمله کردند.^۱ در سال ۱۷۶۷ میلادی انگلیسی‌ها با فریب سرخپوستان، پتو و سایر وسایل ضروری را که آلوده به آبله بودند به آنان دادند.^۲ «حتا به گواهی تاریخ، بسیاری از امامان معصوم (ع)، رهبران و شخصیت‌های مذهبی با مواد بیولوژیک به شهادت رسیده‌اند که در بین ایشان، می‌توان از امام حسن (ع)، امام رضا (ع) و مالک اشتر نخعی (ع) نام برد.» (محمدی، ۱۳۸۱: ۲۶۱)

اهمیت این موضوع و خدشه‌ای که بر سلامت و امنیت بشری ایجاد می‌کرد باعث شد، در قرن بیستم و اوایل قرن بیست‌ویکم، تلاش‌های جدی سیاسی و حقوقی در سطح بین‌المللی برای مقابله و پیشگیری از این اقدامات صورت گیرد که اولین آن‌ها پروتکل ۱۹۲۵ ژنو بود که آشکارا استفاده از گازهای خفه‌کننده و سمی و روش‌های باکتریولوژیک جنگی و سلاح‌های میکروبی را در جنگ‌ها و درگیری‌های بین کشورها ممنوع کرد.

امروزه با توجه به الزام ناشی از اسناد بین‌المللی تمامی کشورها ملزم هستند که قوانین مؤثری برای مقابله با این نوع خاص تروریسم تصویب کنند. اکثر کشورها، بسته به موضوع رفتار ارتكابی - انسان یا محیط زیست - بیوتروریسم را با عناوین عمومی مجرمانه خویش پاسخ می‌دهند. بسیاری از کشورها مقرره‌های کنونی خویش را برای پاسخ‌دهی به اقدامات بیوتروریستی کافی می‌دانند؛ برخی کشورها مانند، آمریکا، نیوزیلند و پاکستان ضمن درک ضرورت اتخاذ راهبردهای افتراقی، با تصویب قانون‌های خاص موسوم به «امنیت زیستی» یا «مبارزه با بیوتروریسم»، موافقت و برای این رفتار پاسخ‌کیفری جداگانه لحاظ کرده‌اند. اما کشورهای دیگر مانند، فرانسه، انگلستان و کانادا با گنجاندن مقرره‌های در قوانین عام جزایی یا افزودن مقرره‌های به قانون مبارزه با تروریسم خویش، پاسخی همسنگ با تروریسم سنتی را مناسب دانسته‌اند.^۳

۱. نك: مجیدی، ۱۳۸۶: ۱۰.

۲. نك: اسماعیلی، ۱۳۹۵: ۵۲.

۳. نك: انتشارات قوه قضائیه، ۱۳۹۸: مطالب حقوق تطبیقی.

ایران نیز به عنوان کشوری در خاورمیانه با موقعیت جغرافیایی ویژه و نیز حضور قدرت‌هایی نظیر آمریکا و رژیم صهیونیستی در اطراف آن و آسیب‌پذیری کشور در سطح ملی مانند مرزها و مناطق قومی، نیاز به آن دارد تا راهکارهایی برای مقابله با بیوتروریسم پیش‌بینی کند تا در صورت مواجه شدن با این حملات، بتواند نه تنها با ابزارهای سیاسی در سطح جهانی، بلکه با توسل به ابزارهای حقوقی در سطح ملی و بین‌المللی نیز با این حملات مقابله کند. ضرورت تدوین مقررات خاص در زمینه تروریسم زیستی و عدم توانایی حقوق سنتی در پاسخ‌گویی به تهدیدات بیوتروریستی موجب شده است، قوانین موجود مورد بررسی قرار گرفته، تا الزام ناشی از موازین بین‌المللی در قالب قوانین کیفری برای مقابله با این نوع خاص از تروریسم پیش‌بینی شود.

هرچند که در کشور تألیفات متعددی در خصوص موضوع بیوتروریسم در رابطه با شناخت آن و برخی راه‌های مقابله‌ای پزشکی انجام گرفته، لیکن به نظر می‌رسد ابعاد حقوقی آن مورد توجه جدی قرار نگرفته و در حوزه پژوهش و تحقیق نیز تا حدودی مغفول مانده است؛ لذا پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این سؤالات است که اولاً، سازوکارهای قانونی مبارزه با بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و داخلی چیست؛ و ثانیاً، تدابیر فوق چه نقایص و کاستی‌هایی دارد؟

از این رو، ابتدا برخی از مهم‌ترین اسناد بین‌المللی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد و سپس این موضوع در قوانین داخلی بررسی می‌شود. در این میان خلأها و نقایص مقررات ملی و بین‌المللی نیز مورد بحث قرار خواهد گرفت.

۱- اسناد بین‌المللی

توجه به سلاح‌های بیولوژیک در سطح بین‌المللی از دهه ۱۹۲۰ آغاز می‌شود. در این راستا تاکنون چند سند مهم به تصویب رسیده که هر یک در جهت تکمیل و رفع نقایص سند پیشین و با توجه به پیشرفت نوع جدید این‌گونه سلاح‌ها و حملات وضع شده است.^۱

۱. نك: یكزنگی و واحدی، ۱۳۹۸: ۱۶۹.

رویکردی تحلیلی به بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۵۹

از سوی گرانیکاه مباحث بین‌المللی در قلمرو سلاح‌های میکروبی و بیولوژیکی، منع استفاده از تسلیحات یادشده در مخاصمات مسلحانه و نیز توقف تولید، توسعه و انباشت چنین سلاح‌هایی است. این ممنوعیت به اسباب مختلف در حقوق بین‌الملل مدرن شناسایی شده است.^۱

۱-۱- پروتکل ژنو ۱۹۲۵ میلادی

پس از جنگ جهانی اول که سلاح‌های کشتار جمعی توسط برخی کشورها به کار گرفته شد، اولین بار در پروتکل ژنو ۱۹۲۵ بحث ممنوعیت این گونه سلاح‌ها نیز مطرح شد. این پروتکل به صراحت موضوع استفاده از سلاح‌های خفه‌کننده و سمی و همچنین سلاح‌های میکروبی را در جنگ‌ها و درگیری‌های بین کشورها ممنوع اعلام می‌نماید. این سند به وضوح بیان داشته که اعضا می‌پذیرند که استفاده از شیوه‌های باکتریولوژیکی برای جنگ ممنوع است. در واقع، این سند ممنوعیت کنوانسیون را به سلاح‌های باکتریایی تسری داد.

پروتکل ژنو مهم‌ترین و به عبارتی اولین سند معتبر جهانی در زمینه منع کاربرد جنگ‌افزارهای شیمیایی و میکروبی است که در سال ۱۹۲۴ از سوی جامعه ملل با شرکت تعداد زیادی از متخصصان و حقوق‌دانان کشورهای مختلف برای مطالعه کاربرد جنگ‌افزارهای شیمیایی و بیولوژیکی تشکیل شد. ایران نیز در سال ۱۳۰۸ به این پروتکل پیوست.

به نظر می‌رسد مفاد پروتکل ژنو برای همه کشورهای عضو پروتکل لازم‌الاجرا است؛ یعنی به کارگیری عوامل باکتریولوژیک ممنوع است، و در صورت اثبات به کارگیری توسط هر کشور، موضوع آن کشور به شورای امنیت ارجاع خواهد شد. اما این پروتکل اگرچه دارای ایده خوبی بود، لکن در عمل به طرز عجیبی، آغازگر مسابقه تسلیحات بیولوژیکی مدرن شد. تنها تعهدی که درباره جنگ‌افزارهای زیستی برای کشورهای عضو آن متصور بود «عدم به کارگیری» عوامل باکتریولوژیک در جنگ بود. از این رو، دست کشورها برای تولید و ذخیره و به کارگیری آن‌ها باز بود؛ علاوه بر آن، تنها به ممنوع بودن استفاده از عوامل باکتریولوژیک اشاره شده بود، اما نامی از عوامل ویروسی یا توکسینی و مانند آن‌ها نبرده بود.^۲

۱. نك: رنجکش و پورجواد، ۱۳۹۵: ۴.

۲. نك: میرزایی، ۱۳۹۰: ۸.

«پروتکل ژنو اگرچه توانست ممنوعیت حقوقی برای کاربرد سلاح‌های شیمیایی و میکروبی ایجاد کند، ولی از منظرهای مختلف دارای نقص بود: اول آنکه، صرفاً استفاده از این سلاح‌ها و نه تولید و انباشت آن‌ها را ممنوع کرده بود؛ دوم، ممنوعیت یادشده تنها به دولت‌ها و آن‌هم به زمان جنگ باز می‌گشت، و بنابراین ممنوعیت مذکور شامل زمان صلح نمی‌شد؛ سومین ایراد آن بود که این سند تنها شیوه‌های باکتریایی را در برمی‌گرفت و شیوه‌های بیولوژیکی غیرباکتریایی مانند استفاده از ویروس‌ها را شامل نمی‌شد.» (یکرنگی و واحدی، ۱۳۹۸: ۱۶۹) چهارم آنکه، هیچ‌گونه ضمانت‌اجرائی را در رابطه با کشور متخلف پیش‌بینی نکرده بود و در صورت محکومیت کشور خاطی مرجع تشخیص غرامت و چگونگی اخذ آن معین نشده بود؛ پنجم، حق مقابله به مثل و اقدامات تلافی‌جویانه است که از سوی بسیاری از کشورهای عضو محفوظ شده بود به طوری که تعدادی از کشورها اعلام داشتند که مقررات پروتکل در رابطه با عدم کاربرد سلاح‌های شیمیایی و میکروبی را صرفاً در مقابل کشورهایی که عضو این پروتکل باشند رعایت می‌نمایند؛ ششم امکان ارائه تفاسیر متناقض و گاه متضاد از شمول ممنوعیت موضوع پروتکل وجود داشت و در نهایت پروتکل ژنو قاعده‌ای در زمینه الزام پیوستن کشورها به آن را وضع نکرده بود و ممنوعیت فقط در برگیرنده کشورهای عضو بود و کشورهای غیرعضو را در بر نمی‌گرفت. این شرایط مُنجر به تدوین کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیک شد تا نقاط ضعف پروتکل را پوشش دهد.

۲-۱- کنوانسیون تسلیحات بیولوژیکی ۱۹۷۲ میلادی

دستاورد تلاش‌های بین‌المللی برای خلع سلاح و کنترل تسلیحات کشتار جمعی، متفاوت بوده است. در حوزه سلاح‌های شیمیایی و بیولوژیک برخلاف معاهده «ان‌بی‌تی (NPT)»، نظام خلع سلاح دنبال و محقق شده است.^۱ کنوانسیون تسلیحات بیولوژیکی که در ۱۰ آوریل ۱۹۷۲ برای امضا مفتوح و در سال ۱۹۷۵ لازم‌الاجرا شد، نخستین معاهده خلع سلاح چندجانبه است که هرگونه سلاح کشتار جمعی را ممنوع می‌کند. در سال‌های پس از آن، تعداد زیادی از کشورها به کنوانسیون پیوستند و در حال حاضر ۱۸۳ کشور عضو دارد و امروزه مهم‌ترین سند در زمینه منع گسترش این نوع سلاح‌ها، همین کنوانسیون است.

۱. نك: ولی‌زاده، ۱۳۹۰: ۳.

رویکردی تحلیلی به بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۶۱

به‌موجب ماده ۲ این کنوانسیون، «هریک از دول طرف متعهد می‌شوند که هرگز و در هیچ اوضاع و احوالی به تکمیل، توسعه، تولید و ذخیره یا به هر روشی، عوامل میکروبی یا سایر عوامل بیولوژیک یا مواد سمی از هر منشأ که باشد یا به هر طریق یا به هر نوع یا مقدار که تولید شود، غیر از آنچه برای پیشگیری یا حفاظت در مقابل امراض یا سایر مقاصد صلح‌جویانه اختصاص داده شده باشد؛ سلاح‌ها و تجهیزات یا وسایل انتقال که برای استفاده از این قبیل عوامل یا مواد سمی در راه مقاصد خصومت‌آمیز با برخوردهای مسلحانه به کار می‌رود، تحصیل و نگهداری نکنند.» «مطابق ماده ۱، کشورها با عضویت در کنوانسیون، تعهد تضمین مناسب مبنی بر تدوین قوانین و مقرراتی برای مبارزه با این امر را بر عهده می‌گیرند؛» (رنجکش و پورجواد، ۱۳۹۵: ۷) و به‌موجب ماده ۲، «دولت‌های مجهز به سلاح‌های میکروبی در صورت امکان، عواملی که برای مقاصد صلح‌آمیز کاربرد دارند را مجزا و از آن بهره‌جویند و در غیر این صورت، بلافاصله آن‌ها را معدوم سازند.» (سیف، ۱۳۸۶: ۸۱) مطابق ماده ۴، دولت‌های عضو قادر خواهند بود تا در عرصه قانونگذاری، به جرم‌انگاری اعمال بیوتروریستی در مرزهای خود مبادرت ورزند.^۱

با وجود این، هرچند کنوانسیون بیولوژیک نسبت به پروتکل ژنو دارای نقاط قوت است، اما فاقد هرگونه قابلیت یا ضمانت اجرایی است. از این رو، گزارش‌های متعددی مبنی بر نقض کنوانسیون وجود دارد که سازوکاری برای برخورد با آن‌ها وجود ندارد. در واقع عدم وجود رکن ناظر برای بررسی عملکرد دولت‌ها، ضمانت اجرای آن را با مشکل جدی مواجه کرده است. با این حال، کنوانسیون یک هنجار جهانی بسیار قوی را در برابر توسعه و استفاده از سلاح‌های بیولوژیکی رمزگذاری می‌کند.^۲

برخی نقاط ضعف کنوانسیون عبارت‌اند از:

اول: «بزرگ‌ترین خلأ کنوانسیون فقدان سیستم راستی‌آزمایی است، زیرا هیچ سازمان راستی‌آزمایی بین‌المللی - مانند کنوانسیون تسلیحات شیمیایی - ندارد؛ در نتیجه این کنوانسیون،

1. See: Smithson, 2004: 168.

2. See: Schneider, 2020: 1.

آژانس نظارت و بازرسی و یک نهاد دائمی که دولت‌ها بتوانند در رابطه با موارد مشکوک عدم پابندی با آن گفتگو کنند، ندارد.» (سیف، ۱۳۸۶: ۸۱-۸۲)

دوم: بین اهداف نظامی و غیرنظامی تفکیکی قائل نشده است و هیچ سازمان بین‌المللی یا مرجع بین‌المللی مسئولیت بررسی پابندی کشورهای عضو را عهده‌دار نیست؛^۱

سوم: در عنوان و نیز متن آن عبارت «منع به‌کارگیری» مشاهده نمی‌شود، یا در ماده شش صحبت از شکایت به شورای امنیت می‌کند ولی سازوکار این شکایت معلوم نیست؛

چهارم: هرچند در ماده پنج به همکاری بین‌المللی به‌عنوان يك «تعهد» مربوط به کشورهای عضو تأکید می‌کند، ولی درعین حال به بهانه جلوگیری از اشاعه، به استناد ماده سه کنوانسیون به‌صراحت این تعهد نقض می‌شود؛^۲

پنجم: امکان تفاسیر متعدد از برخی تعاریف و در نهایت تخطی از کنوانسیون وجود دارد، از جمله اقدامات اطمینان‌ساز، تصویب قوانین اجرای ملی یا تصویب مقررات ایمنی زیستی هیچ‌کدام از نظر حقوقی لازم‌الاجرا نیستند، بلکه کشورهای عضو کنوانسیون تنها از حیث سیاسی به آن‌ها متعهداند.

برخی نقاط برجسته کنوانسیون عبارت‌اند از:

- ۱- توسعه، تولید و ذخیره عوامل میکروبی و بیولوژیک نیز مانند استفاده از آن ممنوع شد؛
- ۲- عوامل بیولوژیک نیز در کنار عوامل میکروبی در بند ۱ ماده ۱ برای پوشش هر نوع عامل بیولوژیک و میکروارگانیسمی ذکر شد؛
- ۳- محدودیت مذکور ناظر به زمان جنگ نبوده و عام است و تمام زمان‌ها را دربرخواهد گرفت.

«لیکن، مسئله مهم پس از تصویب این کنوانسیون موادی بودند که کارایی دوگانه برای آن‌ها وجود داشت؛ بدین نحو که موادی وجود دارند که هرچند مواد باکتریایی و یا بیولوژیک هستند، اما تولید و تکثیر آن‌ها ممکن است برای مقاصد صلح‌آمیز یا تولید سلاح باشد. در این موارد

۱. نك: شیشه‌چی‌ها، ۱۳۹۲: ۴۷.

۲. نك: میرزایی، ۱۳۹۰: ۲۹-۳۰.

رویکردی تحلیلی به بیوتوریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۶۳

کنوانسیون مذکور راه‌حلی ارائه نداده است؛ به عبارت دیگر، هرچند این کنوانسیون قدم‌های بسیار بزرگی برای ممنوعیت تولید و تکثیر این مواد برداشت، اما در عمل از رسیدن به هدف خود به دو دلیل باز ماند: اول اینکه، مفهوم مواد بیولوژیک و میکروبی در کنوانسیون مشخص نیست؛ و دوم اینکه، اغلب مواد بیولوژیک تولیدشده دارای کارایی دوگانه بوده و عملاً امکان ممنوعیت مطلق در بسیاری از مواد وجود ندارد. بر این اساس، این رویکرد مثبت تنها نتوانست در نظر، حقوق را پیش برد و در عمل، تا حدی ناکام ماند. بنابراین، نکته بسیار مهم کنوانسیون فوق ممنوعیت مطلق ابرازی است.» (بکرنگی و واحدی، ۱۳۹۸: ۱۷۰)

اما به موجب ماده ۱۲ کنوانسیون، پرونده کنوانسیون کاملاً بسته نشده است و تمهیدی در جهت اصلاح برخی از نقایص و کاستی‌های آن اندیشیده شده که کشورهای عضو می‌توانند هر ۵ سال یک‌بار، با توجه به پیشرفت‌های جدید، اقدام به بازنگری کنوانسیون نموده و نقاط ضعف آن را برطرف نمایند. در این راستا از زمان اجرایی شدن کنوانسیون، هشت کنفرانس بازنگری به منظور حصول اطمینان از تحقق اهداف مقدمه و مفاد کنوانسیون و بررسی پیشرفت‌های علوم زیستی و تأثیرات آن بر تعهدات کنوانسیون تشکیل شده است،^۱ لیکن چند سال از زمان برگزاری پنجمین کنفرانس نقد و بررسی در سال ۲۰۰۲ گذشته و مذاکرات ناکارآمد بوده و نتوانسته است نتیجه‌ای حاصل نماید. اکنون نیاز به تغییر ساختاری است که اعضای کنوانسیون باید با اقدام مؤثر خود آن را کارآمدتر کنند.^۲ کنفرانس بازنگری نهم نیز برای سال ۲۰۲۱ پیش‌بینی شده است.

۳-۱- پروتکل ایمنی زیستی کارتاها

این پروتکل در ژانویه ۲۰۰۰ تصویب و در سپتامبر ۲۰۰۳ لازم‌الاجرا شد. هدف اصلی آن، کمک و همیاری برای تضمین سطح مناسب حفاظت در زمینه انتقال، جابه‌جایی و استفاده ایمن از موجودات زنده تغییرشکل‌یافته است که حاصل فناوری زیستی جدید هستند و ممکن است با در نظر گرفتن مخاطرات آن‌ها برای سلامت انسان، اثرات زیان‌آوری بر حفظ و

۱. نک: میرزایی، ۱۳۹۰: ۲۵.

2. See: Pearson, 2016: 3.

استفاده پایدار از تنوع زیستی داشته باشد. پروتکل سعی دارد تا آداب و مقررات تجارت ایمن محصولات تراریخته را در سطح بین‌المللی تبیین و اجرا کند، تا ضمن تضمین بهره‌برداری از مزایای مهندسی ژنتیک، از آثار سوء احتمالی آن بر تنوع زیستی، سلامت انسان، دام، گیاه و محیط زیست جلوگیری کند. این پروتکل دارای مقررات الزام‌آور و لازم‌الاجراست که کشورها را ملزم کرده تا در کشورهای خود و مراودات تجاری بین‌المللی يك سری اصول و استانداردها را رعایت کنند. برخی الزامات از حیث فرایند اجرای تعهدات قابل بررسی هستند، برخی جنبه تقنینی دارند و از سوی دیگر واجد وصف عمومی بوده و دامنه شمول آن به وسعت تمامی اعضا پروتکل است و دولت‌ها را ملزم به قانونگذاری و تدوین روش و نحوه برخورد نموده است و برخی وظایف تقنینی دیگر صرفاً اختصاص به اعضای پیدا نموده است که قصد توسعه، جابه‌جایی، حمل و نقل، کاربرد و رهاسازی موجودات زنده تغییرشکل‌یافته را دارند.

از نکات مهم پروتکل به رسمیت شناختن حق تقنین دولت‌ها در حقوق داخلی، اتخاذ هر نوع اقدام حقوقی و اداری در نظام داخلی در خصوص موجودات زنده تغییرشکل‌یافته ژنتیکی بدون هیچ‌گونه محدودیتی است. این موضوع به‌ویژه برای دولت ایران که از ذخایر ژنتیکی بسیار قوی برخوردار است و جزء کشورهای برتر در این زمینه محسوب می‌شود، بسیار حائز اهمیت است.^۱ «ایران نیز عضو این پروتکل است. اما در مجموع، ناهماهنگی بین دستگاه‌های اجرایی و نبود ضمانت اجرایی کافی در کشور، سبب شده تنها از تولید تجاری گیاهان تراریخته در کشور جلوگیری به عمل آمده و در خصوص واردات این نوع محصولات، کنترل و نظارتی صورت نگیرد.» (صالحی و سلیمانی، ۱۳۹۷: ۱۷)

۴-۱- قطعنامه ۱۵۴۰ سال ۲۰۰۴

«در مقدمه این قطعنامه به صراحت حق استفاده صلح‌آمیز از مواد بیولوژیک به رسمیت شناخته شده و بر آن تأکید شده است که با وجود این حق نباید این امر به‌عنوان پوششی برای غنی‌سازی غیرقانونی باشد.

۱. نک: کاظمی و اسکندریان، ۱۳۹۳: ۱۳۳-۱۴۵.

رویکردی تحلیلی به بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۶۵

بنابراین، علت تصویب این قطعنامه چنان‌که در مقدمه آن بیان شده، نگرانی شورای امنیت در مورد تروریسم و دستیابی، توسعه، قاچاق و استفاده عاملان غیردولتی به سلاح‌های بیولوژیک اتمی و شیمیایی بوده است. در این قطعنامه، اقدامات فیزیکی و حقوقی برای ممانعت عاملان غیردولتی به تحصیل، تولید، دارا شدن، انتقال و استفاده مورد توجه قرار گرفته است.

طبق بند ۱ این قطعنامه، تمامی دولت‌ها باید در راستای تدارک هر شکلی از حمایت از عاملان غیردولتی که تلاش برای توسعه، تحصیل، تولید، دارا شدن، انتقال، منتقل کردن یا استفاده از سلاح‌های اتمی، شیمیایی یا بیولوژیک را محدود می‌کنند، ایجاد نمایند. همچنین مطابق بند ۲ این قطعنامه، تمامی کشورها باید قوانین مقتضی مؤثر را برای ممنوعیت عاملان غیردولتی برای تولید، تحصیل، دارا شدن، توسعه، انتقال، منتقل کردن یا استفاده سلاح‌های فوق تصویب نمایند. چون قطعنامه فوق براساس فصل هفتم منشور تدوین شده، برای تمامی کشورها الزام‌آور است. بنابراین، تمامی دول عضو و غیرعضو ملزم هستند موارد مذکور در قطعنامه را رعایت کرده و اقدامات و قوانین مقتضی را وضع کنند.» (یکرنگی و واحدی، ۱۳۹۸: ۱۷۰-۱۷۱)

۲- مبارزه با بیوتروریسم در قوانین داخلی

برای مبارزه با بیوتروریسم در قوانین داخلی به‌طور صریح و مستقیم مقرر قانونی پیش‌بینی نشده است، اما جلوه‌هایی از مفهوم تروریسم زیستی یافت می‌شود که برخی از آن‌ها جنبه پیشگیرانه داشته و بعضی جنبه کیفری و قهرآمیز. از این‌رو، در این بخش، ابتدا به بررسی قوانینی می‌پردازد که جنبه پیشگیرانه دارد و سپس به مقابله کیفری خواهد پرداخت.

۲-۱- قوانین پیشگیرانه مبارزه با بیوتروریسم

اولین سندی که به‌طور کلی نظر بر این مقابله داشته و آن را به‌طور خاص در حوزه پدافند غیرعامل قرار داده است، به پیش از انقلاب باز می‌گردد. این مصوبه «آیین‌نامه اجرایی قانون اصلاح قانون سازمان دفاع غیرنظامی کشور، مربوط به وظایف و تشکیلات» مصوب ۱۳۵۱ است. بنده ماده ۸ این آیین‌نامه مقرر داشته است: «طرح‌ریزی و ایجاد هماهنگی و نظارت در استقرار سیستم حفاظت و نجات و تخلیه در برابر خطرات ناشی از عوامل شیمیایی، میکروبی و تشعشعات

رادیواکتیو از وظایف سازمان دفاع غیرنظامی کشور است.» در واقع در دهه پنجاه شمسی، به دلیل اهمیت موضوع، یک سازمان وظیفه مقابله با این امر را عهده‌دار می‌شود.^۱ این پدیده خطرناک در سال ۱۳۸۹ تحت عنوان «سیاست‌های کلی پدافند غیرعامل»، مجدداً توسط رهبری مورد توجه قرار می‌گیرد. بند پنج این مصوبه به صراحت «تهیه طرح جامع پدافند غیرعامل در برابر سلاح‌های غیرمتعارف نظیر هسته‌ای، میکروبی و شیمیایی» را به‌عنوان یک سیاست کلی پیش‌بینی نمود. بنابراین مبارزه با بیوتروریسم در جمهوری اسلامی ایران در سطح کلان مورد توجه قرار گرفته است.

در کنار این مصوبات قوانینی وجود دارد که به‌منظور پیشگیری از وقوع بیوتروریسم اقدامات را پیش‌بینی و اختیاراتی را برای برخی اشخاص و نهادها مقرر نموده است؛ برای نمونه، ماده ۸۷ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ مقرر داشته است: «هرگاه مأموران پست بر مبنای قراین و امارات، احتمال قوی دهند که بسته پستی حاوی مواد مخدر، سمی، میکروبی خطرناک یا مواد منفجره، اسلحه گرم، اقلام امنیتی مطابق فهرست اعلامی از سوی مراجع ذی‌صلاح به پست یا سایر آلات و ادوات جرم است، محموله پستی با تنظیم صورت‌مجلس توقیف می‌شود و موضوع فوری به اطلاع دادستان می‌رسد. دادستان پس از اخذ نظر مراجع ذی‌صلاح و بررسی، در صورت منتفی بودن احتمال، بلافاصله دستور استرداد یا ارسال بسته پستی را صادر می‌کند.» قسمتی از این ماده که در راستای پیشگیری از بیوتروریسم است، به مأموران پستی اجازه توقیف محموله را داده است. موضوع به اطلاع دادستان رسیده شود؛ زیرا در صورت پیش‌بینی نکردن این امر و ندادن اختیار به مأموران پستی، این مأموران ملزم به رساندن محموله حتا با وجود قراینی مبنی بر وجود مواد سمی و میکروبی در آن‌هاست. ماده ۲۰۶ قانون برنامه پنجم توسعه، در تبیین وظایف وزارت اطلاعات بیان می‌دارد: «تشکیل کمیسیون ویژه‌ای مرکب از دستگاه‌های اصلی ذیربط برای تهیه و اجرای طرح جامع مبارزه با تروریسم زیستی (بیوتروریسم) و تعیین وظایف هر یک از دستگاه‌ها به‌منظور مبارزه هماهنگ با تروریسم زیستی (بیوتروریسم) به‌صورت اصلی نهادینه شده در کشور تا پایان برنامه.» تبصره ماده مذکور در ادامه مقرر داشته که کمیسیون مذکور موارد نیازمند قانون در زمینه بیوتروریسم را به مجلس شورای اسلامی ارائه می‌کند.

۱. نك: یكزنگی و واحدی، ۱۳۹۸: ۱۷۲.

رویکردی تحلیلی به بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۶۷

هدف اصلی این ماده در حقیقت تهیه و اجرای طرح جامع مبارزه با بیوتروریسم بوده است. به نظر می‌رسد، مقنن وجود تهدیدات زیستی را احراز نموده و به همین دلیل مبارزه با آن را (به صورت یک اصل نهادینه شده در کشور) مورد تأکید قرار داده است.

در بند ب ماده ۱۰ اساسنامه سازمان پدافند غیرعامل کشور مصوب ۱۳۹۳ که در جهت اجرایی نمودن مفاد مواد ۱۹۸، ۱۹۹ و بند ک ماده ۲۰۱ برنامه پنجم توسعه به تصویب رسیده است؛ مدیریت مقابله با انواع تهدیدات نوین دشمن از جمله تهدیدات بیوتروریستی به هر شکل و شیوه‌ای از وظایف عملیاتی پدافند غیرعامل محسوب شده است. لذا به استناد ماده ۱۲ اساسنامه، همکاری همه‌جانبه کلیه دستگاه‌های اجرایی و امثال آن‌ها در انجام مأموریت‌های سازمانی این نهاد، خصوصاً مقابله با بیوتروریسم، امری ضروری و حیاتی است که از نقاط قوت این قانون به‌شمار می‌رود.

در بند چ ماده ۳۱ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه که در راستای پیشگیری از تروریسم زیستی از طریق مواد غذایی تراریخته است؛ ممنوعیت هرگونه رهاسازی، تولید، واردات و مصرف محصولات تراریخته، در چهارچوب قانون ایمنی زیستی با رعایت مقررات و موازین ملی و بین‌المللی پیش‌بینی شده است. تبصره این ماده نیز دولت را موظف به اقدام لازم برای آزمایش مواد غذایی و فرآورده‌های غذایی وارداتی برای تشخیص مواد تراریخته نموده و با اطلاع‌رسانی مردم را از مواد غذایی تراریخته با خبر ساخته و خطرات احتمالی این مواد را که براساس آزمایشات معتبر معلوم می‌شود به مردم اعلام نماید.

البته از مفاد بند چ ماده ۳۱ هیچ‌گونه ممنوعیت مطلقى راجع به هرگونه رهاسازی، تولید، واردات و مصرف محصولات تراریخته قابل استنباط نیست، و ممنوعیت مقرر در آن، با ملاحظه ممنوعیت مقرر در قانون ایمنی زیستی و حدود مقرر در قانون یادشده، شده است. علاوه بر این، تبصره ذیل بند چ نیز مؤید امکان واردات این قبیل محصولات است؛ و در قانون برنامه ششم، به عملیاتی‌سازی تکالیف دولت از قبیل ایجاد تمهیدات لازم برای اجرای قانون (محصولات تراریخته) اشاره‌ای نشده و تنها به ممنوعیت تولید، رهاسازی، صادرات و واردات این قبیل مواد، در خارج از چهارچوب قانون اشاره شده که آن هم به شکلی بسیار گنگ و غیرگویاست.

همچنین مطابق تبصره یک ماده ۱۲۲ قانون قانون امور گمرکی مصوب ۱۳۹۰، ورود قطعی کالاها و موادی که به‌عنوان کالای دومنظوره مورد سوء استفاده بیوتوریسم قرار می‌گیرند، براساس اعلام وزارت اطلاعات حسب مورد ممنوع می‌شود. در این قانون، واردات اقلام تسلیحاتی کشتارجمعی و همچنین اقلام مرتبط با بیوتوریسم منع شده است.

به‌موجب این ماده، در رویکرد گمرکی، واردات و صادرات کالاها و اقلام مرتبط با سلاح‌های کشتارجمعی، تابع فرایند صدور مجوز است و تنها متعاقب هماهنگی موردی و اخذ موافقت کتبی نهادهای دفاعی، ممکن خواهد شد، هرچند اصل ممنوعیت واردات این اقلام وضع نشده و به تشخیص نهادهای دفاعی محول شده است. با این حال، در مورد بیوتوریسم رویکردی عام ارائه شده که براساس آن، متعاقب اعلام فهرست اقلام مرتبط با بیوتوریسم، واردات اقلام مذکور در صورتی که قابلیت سوء استفاده برای بیوتوریسم داشته باشد، ممنوع خواهد شد. در هر حال این مقرر نیز از مواردی است که اختیاراتی را به وزارت اطلاعات داده است و جنبه پیشگیرانه دارد.

۲-۲- قوانین کیفری مبارزه با بیوتوریسم

قوانین کیفری ایران از دو جنبه به موضوع بیوتوریسم پرداخته‌اند. قوانینی که مقدمات بیوتوریسم را جرم‌انگاری کرده‌اند و قوانینی که رفتار و اعمال بیوتوریستی را جرم‌انگاری نموده‌اند.^۱ «قانون مجازات قاچاق اسلحه و مهمات و دارندگان سلاح و مهمات غیرمجاز» مصوب ۱۳۹۰ و «قانون مبارزه با تأمین مالی تروریسم» مصوب ۱۳۹۴ در دسته نخست و مواد ۶۸۷ و ۶۸۸ قانون تعزیرات مصوب ۱۳۷۵ و ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در گروه دوم قرار می‌گیرند.

۲-۲-۱- قانون تعزیرات مصوب ۱۳۷۵

قوانین داخلی برخی از رفتارها را جرم‌انگاری کرده‌اند که می‌توان از آن‌ها برای مجازات بیوتوریسم استفاده کرد؛ هرچند این قوانین منحصراً برای جرم‌انگاری رفتارهای بیوتوریستی وضع نشده‌اند؛ از جمله این قوانین مواد ۶۸۷ و ۶۸۸ قانون تعزیرات مصوب ۱۳۷۵ است.

۱. نك: یك‌نگی و واحدی، ۱۳۹۸: ۹۷.

رویکردی تحلیلی به بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۶۹

ماده ۶۸۷ مقرر می‌دارد: «هرکس در وسایل و تأسیسات مورد استفاده عمومی مرتکب هر نوع خرابکاری شود بدون آنکه منظور او اخلال در نظم و امنیت عمومی باشد، به حبس از سه تا ده سال محکوم خواهد شد.» در دو تبصره این ماده نیز می‌خوانیم: «در صورتی که اعمال مذکور به منظور اخلال در نظم و امنیت جامعه و مقابله با حکومت اسلامی باشد، مجازات مُحارب را خواهد داشت.» «در این ماده، هر نوع خرابکاری و به هر طریقی در دو فرض قصد اخلال در نظم و امنیت عمومی و بدون آن، جرم‌انگاری و برای آن دو کیفر متفاوت مقرر شده است.» (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۲: ۵۲) این ماده می‌تواند آشکالی از بیوتروریسم را در بر بگیرد، هرچند نبود نگاه افتراقی به مقوله بیوتروریسم و عدم فرق بین روش‌های مختلف ارتکاب رفتارهای مذکور در این ماده مشهود است. اما به نظر می‌رسد برخی از مصادیق بیوتروریسم در این ماده جرم‌انگاری شده است؛ «زیرا با ذکر عبارت «هر نوع خرابکاری» می‌توان اقداماتی همچون خرابکاری در منابع و تأسیسات مورد استفاده عمومی که با قصد ایجاد هراس در بین مردم صورت می‌گیرد را نوعی از عملیات تروریستی برشمرد.» (اسدی و وروایی، ۱۳۹۸: ۳)

در اینجا تخریب عادی منظور نیست، بلکه با تلفیق جرم تخریب و قصد و هدف مرتکب که ایجاد وحشت در بین مردم است، این نوع تروریسم شکل می‌گیرد. فلذا با توجه به مراتب فوق، بیوتروریسم را می‌توان به مجموعه اقدامات خرابکارانه در وسایل و تأسیسات مورد استفاده عمومی از قبیل تخریب منابع آب و زیر ساخت‌های آن و همچنین آلوده کردن آب‌های شرب که با هدف ایجاد هراس در جامعه صورت می‌گیرد، تعریف کرد.

مقرره دیگر، ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی (کتاب پنجم) است. این ماده هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیربهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زائد، ریختن مواد مسموم‌کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها و کشتار غیرمجاز دام را جرم دانسته است.

به دلیل خطرناکی تهدیدات زیستی، به‌ویژه تهدیدات علیه محیط‌زیست و بهداشت عمومی، عملیات خرابکارانه علیه آن‌ها تهدیدی جدی علیه امنیت و سلامت بشر به‌شمار می‌رود؛

زیرا تروریست‌ها با آلوده کردن محیط زیست و بهداشت عمومی می‌توانند بخش‌هایی از جامعه را نابود کنند.^۱

این ماده با توجه به ذکر عبارت «از قبیل» نشان می‌دهد که موارد تهدید علیه بهداشت عمومی تمثیلی است و موارد دیگری که برای بهداشت عمومی تهدید محسوب شود، مشمول این ماده نیست؛ به عنوان مثال، پخش میکروارگانیسم‌ها و مواد بیماری‌زا در مخزن آب آشامیدنی یک شهر بزرگ یا انتشار ویروس کرونا به قصد کشتن عده‌ای از مردم و اختلال شدید در نظم عمومی، می‌تواند تهدید علیه بهداشت عمومی محسوب شده، مطابق این ماده مجازات شود.

به موجب تبصره ۲ این ماده، اگر کسی در آب شرب یک شهر پرجمعیت مواد سمی بریزد و هزاران نفر را به کام مرگ فرستد، یا از پساب تصفیه‌خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی استفاده غیرمجاز نماید، یا این مواد را در زمین‌های کشاورزی که در آن‌ها گندم یا برنج کشت می‌شود پخش کند یا آمیخته نماید، تحت شرایطی به حبس تا یک سال محکوم خواهد شد.

ایراد این ماده که نمی‌تواند به عنوان یک مستند قوی درباره جرم بیوتروریسم به آن اعتماد کرد، آن است که اولاً، به سوءنیت خاص مرتکبان توجه نشده است؛ ثانیاً، کیفر پیش‌بینی شده برای ارتکاب چنین جرایم وسیعی بسیار خفیف و اندک است؛ ثالثاً ضمانت اجرای کیفری این ماده، حبس تا یک سال است که به استناد ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی مجازات درجه ۶ محسوب شده، با توجه به میزان خطری که ارتکاب اعمال مذکور در این ماده برای نظم عمومی می‌تواند داشته باشد، مجازات آن به گونه‌ای نیست که بتواند مانع از ارتکاب چنین جرایم خطرناکی شود. از طرفی به صراحت ماده ۲۵ در پیشنهاد محکومیت کیفری مرتکبین آن درج نمی‌شود و ایشان از هیچ‌گونه حقوق اجتماعی محروم نمی‌شوند؛ قابل تخفیف مجازات و تعویق صدور حکم و تعلیق اجرای مجازات است و از طرف دیگر وفق ماده ۶۷، دادگاه می‌تواند آن را به مجازات جایگزین حبس محکوم کند؛ از طرفی دیگر، در این ماده قانونگذار از «ممنوع بودن» اقدامات تهدیدکننده بهداشت عمومی سخن گفته،

۱. نك: بهره مند و رستمی، ۱۳۹۵: ۲۴۷.

رویکردی تحلیلی به بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۷۱

درحالی‌که به‌کاربردن این واژه ضروری نبوده است؛ زیرا مطرح کردن این موضوع در قلمروی قانون جزایی، خود‌گویای ممنوع دانستن انجام آن از نظر مقنن است.^۱

۲-۲-۲- قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲

به نظر می‌رسد، مقنن ایرانی با آگاهی از خلأ مقررده‌های قانونی موجود، در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، بدون اشاره صریح به عنوان بیوتروریسم، به برخی مصادیق آن اشاره نموده و برای آن مجازات تعیین کرده است.

در این ماده، پخش عمدی و گسترده مواد سمی و میکروبی یا معاونت در آن را در صورتی که موجب ورود خسارت عمده به تمامیت جسمانی افراد یا اموال عمومی یا خصوصی شود، از مصادیق افساد فی الارض دانسته است. در تبصره این ماده نیز آمده است: «هرگاه دادگاه از مجموع ادله و شواهد قصد اخلاص گسترده در نظم عمومی، ایجاد ناامنی، ایراد خسارت عمده و یا اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع و یا علم به مؤثر بودن اقدامات انجام شده را احراز نکند، مرتکب به حبس تعزیری درجه پنج یا شش محکوم می‌شود.»

«نکته مهم آن است که این ماده نیز به‌طور خاص به جرم‌انگاری بیوتروریسم نپرداخته است، بلکه در ضمن جرم‌انگاری بزه افساد فی الارض که جرمی برآمده از فقه است، عباراتی را ذکر کرده که می‌توان برای مقابله کیفری با بیوتروریسم از آن بهره برد. بنابراین، ماده مذکور نه الزاماً ماده‌ای برای بیوتروریسم، بلکه منطبق با جرم‌انگاری بیوتروریسم بوده و همین امر نیز پیشرفت درخور ملاحظه‌ای محسوب می‌شود. به نظر می‌رسد، ذکر عباراتی که در این ماده منطبق با بیوتروریسم است، ناشی از الزام قطعنامه ۱۵۴۰ شورای امنیت و کنوانسیون ۱۹۷۲ و همچنین تصویب برنامه پنجم توسعه است.» (یکرنگی و واحدی، ۱۳۹۸: ۹۸)

یکی از ایرادهای اساسی این است که با اضافه نمودن قید «یا معاونت در آن‌ها» برخلاف اصول فقهی و حقوقی، معاونت در جرم را نیز مصادیق افساد فی الارض و مستوجب مجازات اعدام دانسته است. این روش علاوه بر اینکه با موازین فقهی سازگاری ندارد، بر مبنای حقوق

۱. نک: سالاری‌فرو همکاران، ۱۳۹۷: ۸۴.

ایران نیز قابل دفاع نیست؛ زیرا از دیدگاه فقهی معاونت در جرم حدی نمی‌تواند مانند مباشرت در این دسته از جرائم، مستوجب مجازات حدی باشد و تعمیم مجازات مباشر جرایم حدی به معاون، از پشتوانه فقی برخوردار نیست. از جهت حقوقی نیز در حقوق ایران، اصولاً معاونت در جرائم حدی، مجازات مباشر همان جرم را ندارد، بلکه درجه‌ای خفیف‌تر برای معاونت منظور شده است.

«در این ماده قیودی آمده است که هیچ معیاری برای تشخیص مصداق آن وجود ندارد و به حسب زمان و مکان و حتا سلیقه‌ها و روحیات شخصی قضات، ممکن است متفاوت باشد. قیودی مانند، «به‌طور گسترده» «اخلال شدید» و «در حد وسیع»، هیچ معیاری ندارد. البته قانونگذار برای رفع این اشکال و یا دست‌کم تخفیف تبعات منفی این قیود تبصره‌ای آورده است که براساس آن، بار اثبات این قیود به عهده قاضی است. با توجه به اینکه بار اثبات به عهده دادگاه است، بنابراین در حکم دادگاه احراز قیودی همچون گسترده، شدید و وسیع باید به‌طور مستدل تبیین شود. این تبصره اگرچه فی‌نفسه به نفع متهم خواهد بود، اما قاضی در تبیین این قیود، چه معیار و ملاکی برای احراز آن دارد؟ بر فرض استدلال برای احراز این قیود توسط دادگاه بدوی، دادگاه تجدیدنظر چه معیاری برای نقض یا تأیید آن دارند؟» (هاشمی، ۱۳۹۴: ۱۷-۱۸)

برخلاف جرم محاربه، برای مفسد فی‌الارض لازم نیست که از اسلحه یا سلاح استفاده کرده باشد. هرچند اگر از اسلحه و یا سلاح استفاده کند، نافی مفسد فی‌الارض محسوب شدن نیست. به تصریح ماده ۲۸۶: «هرکس به‌طور گسترده مرتکب پخش مواد سمی و میکروبی و خطرناک یا معاونت در آن شود، تحت شرایطی مفسد فی‌الارض محسوب و به اعدام محکوم می‌شود.»

با توجه به درجه‌بندی مجازات‌های تعزیری در ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ و عدم ذکر اعدام، از نظر قانونی مسلم است که دیگر تعزیر در قالب اعدام از نظر نظام تقنینی ایران مورد پذیرش قرار نگرفته است. از این رو، «با توجه به تعریف قانونی جرم افساد فی‌الارض و اعلام مجازات اعدام برای مرتکب یا مرتکبین جرایم این ماده، خصوصاً مرتکب «پخش مواد سمی و میکروبی» بی‌تردید آن را از مجازات‌های حدی به‌شمار آورده است.» (برهانی و احمدزاده، ۱۳۹۷: ۴)

رویکردی تحلیلی به بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۷۳

این ماده به سه عامل مواد سمی، میکروبی و خطرناک اشاره کرده است. این امر منطبق با اسناد بین‌المللی است که در آن‌ها سه عامل سم، باکتری و عوامل بیولوژیک مانند میکروارگانیسم‌ها و عوامل میکروبیایی از یکدیگر جدا شده‌اند. بنابراین، به نظر می‌رسد، قانونگذار ایران موضوع را زیاد توسعه داده است. هرچند این گسترش موضوع از یک نظر مناسب، اما از جهتی دیگر نامناسب است؛ زیرا باعث ابهام در مفهوم قانون می‌شود و ممکن است هر عاملی را بتوان به عنوان مواد خطرناک تفسیر و رفتار را مشمول این ماده کرد. بنابراین، مناسب است قانونگذار، وزارت بهداشت، سازمان پزشکی قانونی، وزارت اطلاعات و نیروهای مسلح را موظف به تهیه لیستی از مواد سمی و میکروبی و خطرناک کند و امکان بازبینی آن را هر ساله با توجه به موارد جدید ممکن سازد.

از تبصره این ماده می‌توان پی برد که از نظر عنصر معنوی، این جرم مقید بوده و نیازمند سوء نیت خاص است. طبق تبصره این ماده، «اگر قاضی قصدهای مذکور در تبصره را احراز نکند، مرتکب به موجب قوانین خاص مجازات و در صورت فقدان آن به حبس تعزیری درجه پنج یا شش محکوم می‌شود.» از مضمون این تبصره برداشت می‌شود که برای محکوم کردن فرد به جرم ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی وجود قصد اخلال گسترده در نظم عمومی، ایجاد ناامنی، ایراد خسارت عمده یا اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع یا علم به مؤثر بودن اقدامات انجام شده، ضروری است. البته مطابق ماده ۱۴۴ قانون مجازات اسلامی، این جرم می‌تواند با قصد مستقیم یا تبعی ارتکاب یابد.^۱

در نهایت اینکه، در این ماده فقط به «پخش مواد میکروبی و سمی و خطرناک» اشاره شده است، درحالی‌که «تولید، تملک، اکتساب، انتقال، حمل، نگهداری، توسعه یا انباشت غیرقانونی، سرقت، تحصیل متقلبانه و قاچاق سموم، عناصر و مواد میکروبی و بیولوژیک» می‌تواند از مصادیق جرم بیوتروریسم باشد، که در این ماده به آن‌ها اشاره‌ای نشده است؛ از طرفی عوامل بیولوژیک، طیف وسیعی از میکروب‌ها، ویروس‌ها، باکتری‌ها و مواد بیماری‌زای دیگر را نیز شامل می‌شود که در این ماده نیز به آن‌ها پرداخته نشده است.

۱. نك: یکرنگی و واحدی، ۱۳۹۸: ۱۷۶.

۲-۳- قانون مجازات قاچاق اسلحه و مهمات و دارندگان سلاح و مهمات غیرمجاز مصوب ۱۳۹۰ این قانون عمده‌ترین منبع حقوق کشورمان در رابطه با جرم‌انگاری سلاح‌های کشتارجمعی، اقلام و قطعات مربوط به آن‌ها به‌شمار می‌رود. مطابق ماده ۱- قاچاق سلاح، مهمات، اقلام و مواد تحت کنترل عبارت از وارد کردن آنها به کشور و یا خارج نمودن آنها از کشور به طور غیرمجاز است.

ماده ۳ این قانون، به صراحت به سلاح‌هایی از نوع شیمیایی، بیولوژیک و رادیولوژیک اشاره نموده است. بر این اساس، اقلام و مواد تحت کنترل عبارت از انواع مواد محترقه، ناریه، منفجره اعم از نظامی و غیرنظامی، شیمیایی، رادیواکتیو، میکروبی، گازهای بی‌هوش‌کننده، بی‌حس‌کننده و اشک‌آور و شوک‌دهنده‌ها و تجهیزات نظامی و انتظامی است.

ماده ۴ در مقام بیان این است که، واردکردن هر نوع سلاح، مهمات، اقلام و مواد تحت کنترل به کشور، خارج کردن آن از کشور، ساخت، مونتاژ، نگهداری، حمل، توزیع، تعمیر و هرگونه معامله آن‌ها بدون مجوز مراجع ذیصلاح جرم است و مرتکب به مجازات‌های مندرج در این قانون محکوم می‌شود.

دو ماده ۱۱ و ۱۲ این قانون نیز به ترتیب برای قاچاق، ساخت و مونتاژ و خریداری، نگهداری، حمل، توزیع یا فروش یا هرگونه معامله مواد میکروبی مجازات تعیین نموده است. بنابراین، این مقنن از از مجرای این مواد در پی آن بوده که پیش از وقوع بزه بیوتروریسم مسیرهای دستیابی به آن‌ها را جرم‌انگاری کرده تا بدین وسیله از وقوع این جرایم جلوگیری شود.

۲-۴- قانون مبارزه با تأمین مالی تروریسم مصوب ۱۳۹۴ (اصلاحی ۱۳۹۷) قانون دیگری که با ابزار قهرآمیز درصدد جلوگیری از وقوع اعمال بیوتروریستی است، قانون مبارزه با تأمین مالی تروریسم مصوب ۱۳۹۴ (اصلاحی ۱۳۹۷) است که در ماده ۱، جرم تأمین مالی تروریسم را تعریف نموده و طبق ماده ۲ آن را قابل مجازات می‌داند. در بندهای ۳ و ۵ ماده ۲، تولید، تملک، اکتساب، انتقال، حمل، نگهداری، توسعه یا انباشت غیرقانونی، سرقت، تحصیل متقلبانه و قاچاق و استفاده یا تهدید به استفاده از سلاح‌ها و مواد میکروبی را به عنوان اقدامات تروریستی معرفی کرده است و تأمین‌کنندگان مالی این اقدامات را طبق ماده ۱ این قانون حسب مورد مشمول مجازات افساد فی الارض یا در غیر آن، مشمول کیفر تعزیری دانسته است.

«با توجه به اینکه طبق حقوق بین‌الملل هرگونه تولید، تکثیر، نگهداری، نقل و انتقال این مواد نیز جرم است، جرم‌انگاری این موارد از دو جهت حائز اهمیت است: اول اینکه، جرم‌انگاری آن‌ها نوعی جرم‌انگاری مانع است؛ بدین معنا که جرم‌انگاری مواردی است که می‌توان به‌عنوان پیشگیری از جرم مهم آتی که همان استفاده از موارد سمی و میکروبی است، مورد استفاده قرار گیرد و دستگاه قضایی بتواند سریع‌تر وارد عمل شود؛ دوم اینکه، این جرم‌انگاری باعث تطبیق بیشتر قوانین ایران با حقوق بین‌الملل می‌شود و نشان از عزم راسخ ایران در برخورد با تولید و تکثیر این مواد دارد؛ و سوم اینکه، جرم‌انگاری این موارد باعث می‌شود که ایران بتواند در صورت ارتکاب این اعمال در خارج از کشور توسط شخص یا گروهی، بنا به یکی از انواع صلاحیت به جرم مذکور رسیدگی نماید. بنابراین، اگر فردی در خارج از قلمرو ایران این موارد را تولید یا تکثیر یا انتقال دهد و در ایران یافت شده یا به ایران مسترد شود، محاکم ایران می‌توانند در صورت احراز یکی از انواع صلاحیت با وی برخورد کیفری کنند. با این حال، ماده ۱ قانون مبارزه با تأمین مالی تروریسم، در برخی موارد این افراد را در حکم محارب و مفسد فی الارض دانسته و اعمال مجازات تعزیری را منوط به عدم احراز مفسد بودن یا محارب بودن کرده است. این ماده، این مشکل را داراست که بیان کرده است، «تأمین مالی تروریسم در صورتی که در حکم محاربه یا افساد فی الارض تلقی شود، مرتکب به مجازات آن محکوم می‌شود» و مشخص نیست دقیقاً با چه شرایطی می‌توان فرد را نه محارب و مفسد، بلکه در حکم محارب و مفسد دانست.» (یکرنگی و واحدی، ۱۳۹۸: ۱۷۵)

نتیجه‌گیری

بیوتروریسم یکی از انواع بسیار خطرناک تروریسم است که به‌دلیل سادگی استفاده، گستردگی آثار، دشواری اثبات و خطرناکی نتایج، سلاح‌های هسته‌ای را در حاشیه قرار داده است. طی سال‌های اخیر خصوصاً بعد از شیوع ویروس کرونا، جامعه بشری به این مهم پی برده است که عوامل بیولوژیک می‌توانند به اندازه صدها بمب اتمی برای بشریت چالش ایجاد نمایند. از طرفی به نظر می‌رسد از این پس تهدیدات بیولوژیک هر روز بیشتر خواهد شد؛ زیرا با شیوع چند گرم از ویروس کرونا در مدت کوتاهی در سراسر جهان و همچنین آثار بسیار مضر آن بر سلامت، امنیت و اقتصاد جهانی، گروه‌های تروریستی متوجه

آثار بسیار فلج‌کننده و زیان‌بار این‌گونه سلاح‌های وحشتناک شده، احتمال به‌کارگیری آن‌ها را در آینده افزایش داده است.

اگرچه از ابتدای قرن بیستم، روند تصویب اسناد بین‌المللی به‌منظور مبارزه با سلاح‌های کشتار جمعی و بیولوژیکی آغاز شد، اما تا به امروز هیچ سند جامعی وجود ندارد که به‌طور مستقل تمامی اشکال اقدامات بیوترورستی را ممنوع اعلام کرده باشد.

اگرچه وضع قواعد و مقررات بین‌المللی اقدامی مؤثر در جهت تنظیم رفتار دولت‌ها به‌شمار می‌رود، ولی خلأها و کاستی‌های موجود در متن این‌گونه اسناد نمی‌تواند از نظر دور بماند؛ یعنی تا زمانی که اصول حاکم بر یک مقرر حقوقی رعایت نشود، نمی‌توان انتظار داشت مقرر فوق از بالاترین حد از قابلیت اجرایی قرارگیرد. شفافیت و عدم ابهام در نگارش مقررات بین‌المللی از جمله اصول ضروری در این زمینه است. مهم‌ترین اسناد بین‌المللی در این خصوص، پروتکل ۱۹۲۵ ژنو، کنوانسیون منع سلاح‌های بیولوژیک ۱۹۷۵ و قطعنامه ۱۵۴۰ شورای امنیت سازمان ملل متحد هستند. درحالی‌که پروتکل ژنو و کنوانسیون تسلیحات بیولوژیکی دارای ابهامات بسیاری هستند و این موضوع تأثیر مستقیمی بر نحوه اجرای آن‌ها گذاشته و خواهد گذاشت. استفاده از اصطلاحات مبهم و تفسیربردار و نبود اجماع و درک مشترکی از اصطلاحات مزبور، اجرای کامل این اسناد را با مشکل مواجه ساخته است.

پروتکل الحاقی به کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیک که مدت ۷ سال توسط بسیاری از دانشمندان کشورهای مختلف تدوین شده بود و یک پروتکل اجرایی برای کنوانسیون محسوب می‌شد، توسط آمریکا به بهانه اینکه صنایع دفاعی آمریکا را زیر سؤال می‌برد، از بین رفت.

در حوزه حقوق داخلی نیز، علی‌رغم اینکه مبارزه با بیوترورسیم در سطح اسناد کلان مانند «سیاست‌های کلی پدافند غیرعامل مصوب ۱۳۸۹ رهبری» پیش‌بینی شده و «قانون ایمنی زیستی جمهوری اسلامی ایران» در سال ۱۳۸۸، به ضرورت حمایت از شهروندان در برابر حق آنان بر «امنیت زیستی» تصویب شده، در ماده ۲۰۶ قانون برنامه پنجم توسعه، وزارت اطلاعات را موظف به مقابله با بیوترورسیم و پیشنهاد مواد لازم برای تدوین قانون کرده است. همچنین در بند «ح» ماده ۱۰۵ قانون برنامه پنج‌ساله ششم به‌عنوان قانونی فراقانونی یا سندی بالادستی،

رویکردی تحلیلی به بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۷۷

«به‌کارگیری همه امکانات جمهوری اسلامی ایران برای مقابله با خشونت‌گرایی، تروریسم و افراط‌گرایی» الزامی شده است؛ اما تاکنون پاسخ کیفری مستقلی برای «بیوتروریسم» پیش‌بینی نشده است.

هرچند قوانینی به‌صورت پراکنده وجود دارد که ما را از تدوین قانون جامع مبارزه با بیوتروریسم بی‌نیاز نمی‌کند؛ به‌عنوان نمونه در قانون «قاچاق اسلحه و مهمات و دارندگان سلاح و مهمات غیرمجاز ۱۳۹۰» قاچاق، ساخت و موتناژ و خریداری، نگهداری، حمل، توزیع یا فروش یا هرگونه معامله مواد میکروبی را جرم‌انگاری کرده و «قانون مبارزه با تأمین مالی تروریسم ۱۳۹۴» تأمین مالی برای این نوع تروریسم را جرم‌انگاری نموده است.

در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی، «پخش مواد میکروبی و سمی و خطرناک» را تحت شرایطی افساد فی الارض دانسته و برای مرتکب آن مجازات اعدام تعیین نموده است. هرچند این ماده می‌تواند مهم‌ترین عنوان مجرمانه قابل تطبیق با برخی صور بیوتروریسم باشد؛ ولی به دلایلی مانند مقید بودن این جرم به اخلال شدید در نظم عمومی، گستردگی موضوع ماده، عدم فرق بین روش‌های مختلف ارتکاب رفتارهای مذکور، عدم توجه به سوءنیت خاص مرتکبان و غیره، نمی‌تواند مانع جرایم بیوتروریستی شود.

بنابراین مقنن ایرانی، باید با توجه به گستره وسیع و پیامدهای زیان‌بار بیوتروریسم و نبود سازوکار قدرتمند برای جلوگیری از ارتکاب این‌گونه جرایم، با عمل به تعهدات بین‌المللی خود و با درک حساسیت روزافزون تهدیدات زیستی، از آن جهت که مفهوم تروریسم زیستی، قابلیت انطباق با عناوین مختلف در فقه و نظام حقوقی ایران را دارد، با جرم‌انگاری مستقل جرایم بیوتروریستی، قوانین موجود را تکمیل یا بازنگری نماید؛ مثلاً جرایم بیوتروریستی را مطلق قلمداد نموده و برای صرف «پخش مواد سمی و میکروبی»، مجازات تعیین کند. می‌توان با قاطعیت گفت که، پدیده بیوتروریسم موضوعی نیست که بتوان با ذکر سه کلمه «پخش مواد سمی و میکروبی و خطرناک» در یک ماده از آن پیشگیری یا با آن مقابله کرد. این پدیده به حدی مهم است که توجه جامعه جهانی را به خصوص با پخش ویروس کرونا به خود معطوف نموده است.

در پایان پیشنهاد می‌شود که اولاً، در حوزه داخلی با توجه به اهمیت این جرم و نتایج بسیار وحشتناکی که برای امنیت و سلامت جامعه دارد، مقرر قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه کشور مبنی بر «تدوین طرح جامع مبارزه با تروریسم زیستی (بیوتروریسم)» تنظیم و به تصویب مجلس شورای اسلامی برسد، به طوری که در این طرح با اتخاذ یک سیاست جنایی افتراقی، با وضع قوانین مستقل جرایم بیوتروریستی و در زمره جرایم مطلق قلمداد نمودن این‌گونه جرایم، ضوابط ویژه‌ای برای رسیدگی به جرایم بیوتروریستی در قانون آیین دادرسی کیفری پیش‌بینی و یک دستگاه برای نظارت و هماهنگی و مسئولیت مستقیم مبارزه با بیوتروریسم تعیین شود.

ثانیاً، در حوزه بین‌المللی، بدیهی است با شیوع و گسترش ویروس کرونا جهان در ابتدای راهی سخت برای مبارزه با بیوتروریست‌ها قرار گرفته است، لذا در این راستا نیاز به برخوردی هماهنگ، سنجیده، اجرایی و بازدارنده با سلاح‌های مهلک بیولوژیک مبرهن است؛ بنابراین پیشنهاد می‌شود، در کنفرانس بازنگری نهم که در سال ۲۰۲۱ برگزار خواهد شد، کشورهای عضو کنوانسیون، به ویژه جمهوری اسلامی ایران که یکی از اعضای فعال کنفرانس در دوره‌های قبلی بوده است، با هماهنگی گروه موسوم به «انم»، آمریکا را تحت فشار قرار داده، پروتکل الحاقی کنوانسیون که حاصل بیش از ۷ سال تلاش فنی صدها دانشمند این حوزه بوده است را تصویب و اجرایی نموده و هرگونه تلاش برای دستیابی، ذخیره، تولید، آزمایش و به‌کارگیری غیرصلح‌آمیز سلاح‌های بیولوژیک را ذیل فصل هفتم منشور سازمان ملل متحد و در صلاحیت دیوان بین‌المللی کیفری تعریف نمایند.

کتاب‌نامه

کتاب و مقالات

الف-۱: فارسی

- اسدی، محمد و اکبر وروایی (۱۳۹۸)، «سیاست جنایی تقنینی ایران در خصوص تروریسم علیه آب»، مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دوره ۴۹، شماره ۱، صص ۱-۱۶.
- اسماعیلی، مهدی (۱۳۹۵)، «صلاحیت رسیدگی به جرایم تروریستی در قوانین ایران»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۸۰، شماره ۹۴، صص ۴۹-۷۰.
- برهانی، محسن و رسول احمدزاده (۱۳۹۷)، «معیارهای ناظر بر شناسایی مفسد فی‌الارض با تأکید بر جرایم مواد مخدر»، مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دوره ۴۸، شماره ۲، صص ۲۰۹-۲۲۵.
- بهره‌مند، حمید و سینا رستمی (۱۳۹۵)، «تحلیل کارایی سیاست کیفری ایران در قبال جرایم مرتبط با آب»، فصلنامه مطالعات حقوق انرژی، دوره ۲، شماره ۲، صص ۲۰۹-۲۵۲.
- پوردست‌گردان، رضا (۱۳۹۵)، «دانشنامه بیوتروریسم و عوامل بیوتروریسم»، کتابخانه مجازی تک کتاب، صص ۳-۴.
- دفتر مقابله با جرم و مواد مخدر (۱۳۹۰)، واکنش‌های عدالت کیفری به تروریسم، ترجمه پیمان نامامیان، چاپ اول، تهران: میزان.
- خالقی، ابوالفتح و جواد قاسمی (۱۳۹۵)، «بیوتروریسم داعش از منظر حقوق کیفری داخلی و بین‌المللی»، کنگره بین‌المللی جامع حقوق ایران، تهران: مؤسسه نمودار توسعه داتیس، صص ۱-۱۲.

- رنجکش، محمدجواد و الهه پورجواد (۱۳۹۵)، «بررسی تطبیقی واکنش شورای امنیت سازمان ملل متحد به پدیده تروریسم قبل و بعد از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱»، فصلنامه سیاست، دوره ۴۷، شماره ۲، صص ۳۶۹-۳۹۱.
- سالاری فر، ابوزر؛ سیدمحمود میرخلیلی و سید درید موسوی مجاب (۱۳۹۷)، «تحلیل مبانی قرآنی جرم‌انگاری جرایم زیست محیطی»، فصلنامه مطالعات قرآنی، دوره ۹، شماره ۳۶، صص ۷۳-۹۷.
- سیف، سمیرا (۱۳۸۶)، «کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیک؛ فقدان سیستم راستی‌آزمایی»، پژوهشنامه خلع سلاح، دوره ۹، شماره ۱، صص ۷۳-۹۶.
- شیشه‌چی‌ها، مصطفی (۱۳۹۲)، «کنوانسیون منع سلاح‌های بیولوژیک و تحقیقات دومانظوره در حوزه زیستی»، ماهنامه رویدادها و تحلیل‌ها، شماره ۲۷۲، صص ۴۲-۴۸.
- صالحی، غلامرضا و الهه سلیمانی (۱۳۹۷)، «بررسی وضعیت قوانین و مقررات حوزه محصولات تراریخته و ایمنی زیستی در کشور»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، گروه فناوری‌های نو، صص ۱-۶۳.
- کاظمی، عباس و حسن اسکندیان (۱۳۹۳)، «الزامات تقنینی دولت‌ها در پروتکل کارتاهینا و میزان پایبندی دولت جمهوری اسلامی ایران به این الزامات»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، دوره ۱۶، شماره ۴۴، صص ۱۲۹-۱۴۸.
- مبلغی، عبدالمجید (۱۳۸۹)، درآمدی بر تروریسم پژوهی (رویکردها، تعاریف، موضوع شناسی فقهی)، چاپ اول، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- مجیدی، سیدمحمود (۱۳۸۶)، جرایم علیه امنیت، چاپ اول، تهران: میزان.
- محمدی، علی‌اکبر (۱۳۸۱)، قوانین و مقررات ملی و بین‌المللی در مقابله با بیوتروریسم، چاپ اول، تهران: کتاب دوم، مرکز نشر صدا.

رویکردی تحلیلی به بیوتروریسم در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی / موسوی و دیگران ۲۸۱

- موسوی، سیدفضل‌اله و سیدمهدی چهل‌تتی (۱۳۹۰)، «موازن حقوقی در منع دستیابی تروریست‌ها به سلاح‌های زیستی»، ائتلاف جهانی علیه تروریسم برای صلح عادلانه، تهران: مجمع صلح جهانی اسلام.
- میرزایی، سیداحمد (۱۳۹۰)، دیپلماسی کنترل جنگ‌افزارهای زیستی، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه صنعتی مالک اشتر.
- میرمحمدصادقی، حسین (۱۳۹۲)، جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی، چاپ اول، تهران: انتشارات میزان.
- هاشمی، سیدحسین (۱۳۹۵)، «نقد فقهی - حقوقی استقلال جرم افساد فی الارض در قانون مجازات اسلامی سال ۹۲»، مجله حقوق تطبیقی، پیاپی ۶، دوره ۳، شماره ۲، صص ۱۲۳-۱۴۶.
- یکرنگی، محمد و مجتبی واحدی (۱۳۹۸)، «راهبردهای نظام سیاستگذاری کیفی ایران و بین‌الملل در مقابله با تهدیدهای امنیتی بیوتروریسم»، فصلنامه مطالعات راهبردی، پیاپی ۸۵، شماره ۳، صص ۱۵۹-۱۸۴.

الف-۲: لاتین

- Graham S., Pearson (2016). "Time for Structural Changes to Make the Biological and Toxin Weapons Convention More Effective", *Global Security: Health Science and Policy*, Vol. 1, No. 1, pp. 23-38.
- Ryan, Jeffrey (2016). *Biosecurity and Bioterrorism: Containing and Preventing Biological Threats*, United Kingdom: Butterworth-Heinemann.
- Smithson, Amy (2004-2005). "Biological Weapons: Can Fear Overwhelm Inaction?", *The Washington Quarterly*, Vol. 28, No. 1, pp. 165-178
- Stern, Jessica (2002). "Dreaded Risks and the Control of Biological Weapons", *International Security*, Vol. 27, No. 3, pp. 89-123.

ب- اسناد

- Chakraborty, Sumit (2014). Bio-Terrorism: How does God View War Today, Report TR/ BTHDGVWT/ V1.0 DATED 15.08.2014.

ج- وبسایت(های) اینترنتی

- «پاسخ کیفی به بیوتوریسم در حقوق ایران، اسناد بین‌المللی و سایر کشورها»
(۱۳۹۷/۱۲/۲۷)، انتشارات قوه قضاییه، قابل دسترسی در:

<https://www.avakil.ir>.

«Biological weapons convention», Schneider Barry (2020). Available at:
<https://www.britannica.com/event/Biological-Weapons-Convention#info-article-history>.